

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 3/2016

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор);
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Ломакович С. В.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Піддубна В. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
(заст. головного редактора)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Струганець Л. В.**, д-р філол. наук, проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 28 жовтня 2016 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2016. — Вип. 3. — 176 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Ірина Богданова

Естетико-психологічна спрямованість просторових домінант у мовній картині поезії Михайла Петренка 84

Володимир Борисов

Прецедентні інтертексти як джерело й аргумент наукової думки (на матеріалі мовознавчого дискурсу) 90

Костянтин Голобородько

Лінгвоментальна концептуалізація архетипного образу землі в поетичній картині світу Олександра Олеся 95

Лариса Кравець

Трансформація мовної комунікації в інформаційну епоху 99

Олена Маленко

Риторика війни в сучасному українському поетичному дискурсі 105

Анна Мартакова

Навмисна помилка: текстова девіація, що творить новий сенс 113

Тетяна Осіпова

Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського 117

Світлана Руденко

Глютоніми — символи часу В українському соціальному дискурсі 1920–1990 рр. 123

ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

Анатолій Новиков

Дискурс національно-визвольних змагань у романах Василя Шкляра «Чорний ворон» і «Маруся» 136

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Олена Садох, Наталія Варич

Педагогічні взаємодії: у пошуках взаєморозуміння 144

НАУКОВА ХРОНІКА

Науково-теоретичний семінар «Теорія й практика ввічливості: українська версія»
Стенограма наукового обговорення проблеми 150

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Слово *небо* в М. Петренка позначає не просто безмежний простір, воно разом із тим істота й предмет, конкретне й абстрактне, живе, рухоме й традиційно статичне: *По небу блакитнім очима блукаю / Тону там душею, тону там очами / Ні? Так гину в небі, як в лютому горі* [3: 287]; *Неначе небо все і хмари ті / Мені схилилися на груди* [3: 289]; *Дарма топлю очі в крайнебо блакитне: / По ньому так пишно місяць красний ходє / І тисяча тисяч зірок за ним бродє* [3: 295]. Поетизми *місяць*, *зірки* отримали в М. Петренка антропоморфізовану семантику, яка реалізується через дієслівне оточення *місяць ходє, зірки бродять*.

Слово *небо*, яке виражає простір, є універсальним у поетичній творчості М. Петренка, насичений змістовно й емоційно.

Функціонування цього словесного образу пов'язується з асоціаціями, типовими для загальнонародного мовлення, збагачує контекст української поезії новим художнім баченням.

Просторові реалії в поезії М. Петренка «не лише аперцептують матеріальний світ, а й є важливими в тому сенсі, що через матеріальну, речову буттєвість відкривають шлях до пізнання світу нематеріального, духовного» [2: 174].

Отже, поет освоїв, на думку Юрія Шереха, новаторські досягнення романтизму — елітарність авторської позиції, сентиментально-романтичний настрій поезії, народно-пісенні імперсональні елементи й принципи в його творах найчастіше підпорядковуються суб'єктивному авторському погляду, а це вже лірика особистісно-психологічна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Зачарований небом (романтичний світ Михайла Петренка) / Олесь Гончар // Слово і час. — 1997. — № 11–12. — С. 21–26.
2. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша : Монографія / А. К. Мойсієнко. — К. : Правда Ярославичів, 1997. — 199 с.
3. Українські поети-романтики 20-60 рр. XIX ст. / Ред. тому М. Т. Яценко. — К. : Наукова думка, 1987. — 593 с.
4. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 31. — С. 54–119.
5. Шамрай А. П. Харківська школа романтиків / А. П. Шамрай. — Харків, 1930.
6. Шерех Ю. Третя Сторожа / Юрій Шерех. — К. : Дніпро, 1993.

УДК 811.161.2'42

Володимир Борисов, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПРЕЦЕДЕНТНІ ІНТЕРТЕКСТЕМИ ЯК ДЖЕРЕЛО Й АРГУМЕНТ НАУКОВОЇ ДУМКИ (НА МАТЕРІАЛІ МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ)

У статті йдеться про прецедентність у сучасному мовознавчому дискурсі у вимірі діахронії та синхронії. Окреслено корпус прецедентних текстів у сучасному українському мовознавчому текстотворенні; прокоментовано значення прецедентної інтертексти в когнітивно-комунікативних настановах мовознавця.

Ключові слова: український мовознавчий дискурс, прецедентність, прецедентний текст, інтертекстема.

Стаття посвячена прецедентності в сучасному лінгвістическому дискурсі в измерении диахронии и синхронии. Представлен корпус прецедентных текстов в сучасному українському лінгвістическому створенні тексту; прокоментовано значення прецедентної інтертекстеми в когнітивно-комунікативних установках мовознавця.

Ключевые слова: украинский лингвистический дискурс, прецедентность, прецедентный текст, интертекстема.

The article deals with precedentness in modern linguistic discourse in the dimension of diachrony and synchrony. A corpus of precedent texts in modern Ukrainian linguistic text production is outlined; the value of a precedent intertexteme in cognitive guide and communicative intention of a linguist is commented on.

Key words: Ukrainian linguistic discourse, precedentness, precedent text, intertexteme.

Інтертекстуальність як спосіб побудови нового текстового смислу через взаємодію з іншими текстами відбиває сутність механізмів наукового текстотворення й текстосприймання, віддзеркалюючи діалогізм сучасного мовознавчого дискурсу, у якому один текст є співвіднесеним з іншим на рівні їх смислових та дискурсивних перетинів. Уведений Ю. М. Карауловим термін *прецедентний текст* вживається на позначення текстів, які «пізнавально й емоційно значущі для тієї чи тієї особистості; тексти, наділені надособистісним характером, тобто добре відомі широкому оточенню цієї особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, зрештою, такі, звертання до яких є неодноразовими в дискурсі цієї мовної особистості» [3: 216]. Прецедентні тексти активно вивчали й вивчають такі мовознавці, як А. Г. Баранов, Ф. С. Бацевич, В. В. Красних, Т. А. Космеда, В. Г. Костомаров, О. О. Селіванова та ін.

Прецедентний текст у сучасній лінгвістиці називають по-різному: текст-донор, прототекст, претекст, протослово, надтекст, передтекст та ін. Прецедентними текстами для наукового дискурсу є роботи класиків і теоретиків науки, відомі цитати, назви монографій, статей та ін. Такий текст є своєрідною базою, умовою для розгортання нової наукової думки, твірним фактором для наукового мовомислення. Фрагменти прецедентних текстів як вияв дискурсивної інтертекстуальності номінуємо *інтертекстеми*.

Мета статті — окреслити корпус прецедентних текстів у сучасному українському мовознавчому текстотворенні й прокоментувати значення прецедентної інтертекстеми в когнітивно-комунікативних настановах мовознавця в аспекті діахронії— синхронії.

У лінгвістиці існує парадигма прецедентних текстів, які впродовж розвитку галузевого наукового знання сформулювали дискурс як когнітивно-комунікативну практику з настановою на реалізацію інформативної функції. У сучасному українському лінгвістическому дискурсі такими прецедентними текстами є праці В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, Б. де Куртене, М. М. Бахтіна, І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, О. Веселовського, Л. С. Виготського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, В. Жирмунського, М. А. Жовтобрюха, Д. М. Овсянико-Куликовського, В. М. Русанівського, Д. І. Руденка, Л. О. Ставицької, Р. Якобсона (вимір діахронії); Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, А. Вежбицької, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. П. Григор'єва, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка,

А. П. Загнітка, В. С. Калашника, Ю. М. Караулова, Т. А. Космеди, М. П. Кочергана, О. С. Кубрякової, Л. А. Лисиченко, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнка, О. О. Селіванової, М. І. Степаненка, Ю. С. Степанова, О. О. Тараненка, А. В. Чабаненка, Л. І. Шевченко та інших науковців, чия думка цілком продуктивно вживлюється в актуальний лінгвістичний контекст.

Апелювання до текстів цих теоретиків лінгвістичної науки та посилання на їхні ідеї є доволі частотними в сучасному українському мовознавчому просторі, хоча рівень їхньої прецедентності різний — від знакових, опрацьованих тривалою (діахронія) науковою практикою, до синхронійних текстів мовознавців-сучасників. Прецедентність зумовлена не тільки вагою тих чи тих положень, концепцій, теорій та їхньою продуктивністю, а й наявністю текстоджерела з проблеми дослідження, виданого мовою реципієнта.

Позачасову наукову продуктивність у східнослов'янському мовознавчому просторі мають праці О. О. Потебні, чиї ідеї випередили час і зараз настала епоха їхнього глибокого осмислення й екстраполяції в різні лінгвістичні парадигми. Майже кожен науковий текст, у якому здійснюється глибокий теоретичний аналіз мови, містить фрагменти з розвідок О. О. Потебні, що дає можливість розглянути предмет вивчення в еволюції його наукового пізнання. Так, Л. А. Лисиченко, аналізуючи праці О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике», «Из записок по русской словесности», «Мысль и язык», акцентує увагу читача на актуальності думок цього вченого; посилаючись на його праці, дослідниця проводить паралелі між ідеями, що були висловлені науковцем понад сто років тому, і сучасними напрямами мовознавства, зазначаючи, що «... у вченні О. О. Потебні про мову, слово, його значення і свідомість виразною є антропоцентрична домінанта ... Ми доторкнулися одного з аспектів величезної наукової спадщини О. О. Потебні, але і з цього прикладу видно, наскільки він випередив не тільки своїх сучасників, а й кілька наступних поколінь філологів» (Лисиченко) [4: 7].

Контекстне апелювання до позачасовості наукових поглядів О. О. Потебні та їх перспективності в розгортанні подальшого лінгвістичного знання формує діахронно-синхронійну векторність, що дозволяє авторові в межах вузького контексту (жанр статті) створити ситуацію діалогічності, отже, тягlostі й безперервності наукового буття (реалізація рекурсивного й прокурсивного семіотичного зв'язку). Інтертекстема в цьому разі сприяє моделюванню рецептивних фреймів, націлених на перекодування прецедентного тексту в ширші площини оновленого й осучасненого знання.

Описуючи співвіднесеність понять буття й людина, буття й мова, О. О. Маленко апелює до універсальної формули В. фон Гумбольдта «мова є дух народу», яка знайшла своє продовження у вченні О. О. Потебні: «Розвиваючи наведену думку німецького вченого, — коментує дослідниця, — Потебня пішов далі в усвідомленні мови як діяльності духу: «Прийнявши дух у розумінні свідомої і розумової діяльності, яка передбачає творення понять лише за допомогою слів, ми бачимо, що дух без мови неможливий, тому що сам утворюється за допомогою мови і мова є в ньому первинне за часом дійство... Мову і дух як послідовні прояви життя душі ми можемо разом виводити з глибини індивідуальності, тобто з душі як начала, що творить ці явища і обумовлює їх своєю глибинною суттю» (із праці «Мысль и язык»; Київ, 1993, с. 38) [5: 30]. Розуміючи дух як ментальність народу, отже, зріз його концептуальної картини світу, сучасні дослідники актуалізують дихотомію *концептуальна картина світу — мовна картина світу*, що закладено в анналах лінгвософських поглядів В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні.

Ідеї В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні є суголосними сьогодні й активізують когнітивно-комунікативні настанови сучасного автора та реципієнта наукового тексту, залучаючи їх до дискурсивного простору. Позачасовість ідей В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні, їх продуктивність в осмисленні багатьох мовних і мовленнєвих явищ є свідченням і підтвердженням феноменальності інтелектуального потенціалу знакових німецького й слов'янського вчених, що доведено теорією та практикою європейської лінгвістичної науки, актуалізацією антропоцентричної парадигми. Знаковими в дискурсивному вимірі стали праці В. фон Гумбольдта «Язык и философия культуры», «О различиях в строении человеческих языков и их влияние на духовное развитие человеческого рода», праці О. О. Потебні «Мысль и язык», «Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое», «Из записок по русской грамматике», «Символ и миф в народной культуре».

Теоретичні положення, концепції, міркування О. О. Потебні набули потужної дискурсивної ваги в сучасному науковому лінгвістичному текстотворенні, що свідчить про універсальність наукового мислення мовознавця, позачасовий характер його передбачень.

З оновленням наукових парадигм, їхньою інтелектуалізацією, наближенням до філософичності, що подекуди межує з певною елітарністю нового лінгвістичного знання, посилюється увага до наукового доробку філософів мови ХХ ст. Це насамперед праці таких учених: Л. Вітгенштейн («Логико-философский трактат», «Философские исследования»); Е. Бенвенист («Общая лингвистика»); Ч. Морріс («Основание теории знаков»); Р. Рорті («Философия и зеркало природы», «Тексты и куски»); М. Гайдеггер («Бытие и время»); Г.-Г. Гадамер («Герменевтика и поэтика»); Ж. Дерріда («Письмо и различие», «О грамматологии»); Л. Леві-Стросс («Структурализм и экология», «Структурная антропология»); Л. Леві-Брюль («Первобытное мышление»); Дж. Остін («Слово как действие», «Чужое сознание»); З. Харріс («Methods in Structural Linguistics», «Language and Information»); Т. ван Дейк («Некоторые аспекты грамматики текста. Исследование по теоретической поэтике и лингвистике», «Текст и контекст. Исследования по семантикам и прагматикам дискурса», «Макроструктуры. Междисциплинарное исследование глобальных структур дискурса, взаимодействия и познания»); М. Фуко («Слова и вещи», «Археология знания»); Н. Хомський («Логическая структура лингвистической теории», «Синтаксические структуры»); Ж. Дельоз («Логика смысла», «Различие и повторение») та ін. Тексти цих філософів набули ознак прецедентності в дискурсивному просторі українського мовознавства, що свідчить про його інтеграцію у світовий науковий контекст гуманітарної сфери.

Тексти означених науковців стали прецедентними в оновленому українському мовознавчому дискурсі, їхні фрагменти на рівні первинних і вторинних цитат, різних типів інтертекстем, алюзій, посилянь наявні в розвідках багатьох авторитетних лінгвістів, чиї тексти, у свою чергу, створюють простір вторинного знання, активно продукованого в розвідках науковців. Проілюструймо: 1) У *філософії М. Гайдеггера* відбувається антропна акцентуація розуміння, що виявлено у прагненні віднайти смисл буття сущого, яким є ми самі. /.../ *М. Гайдеггер передбачає* можливість нетривалого розвитку людської думки (Л. І. Шевченко) [6: 45]; 2) У новітніх наукових парадигмах абсолютизація теорії значення у філософії проаналізована критично (Р. Рорті). 3) /.../ Філософська проблематика в проєкції на теорію значення, *на думку Р. Рорті*, полягає в розумінні механізму роботи мови (Л. І. Шевченко) [6: 74]; 4) /.../ варто звернутися до *думки Ю. С. Степанова*, висловленої ще в статті 1981 року (див.: [Степанов

1981, с. 325-332]. В ній, опираючись на *ідеї Е. Бенвеніста*, учений сформулював думку */.../ Зрештою, такий підхід закладений в розумінні сутності прагматики в працях Ч. Морріса (Ф. С. Бацевич) [1: 10]; 5) людина говорить постійно, навіть коли не промовляє жодного слова, а лише слухає або читає, та й навіть коли і не слухає, і не читає, а щось робить або насолоджується дозвіллям (за М. Гайдеггером); Тому розглядаючи концепцію З. Харріса, часто наголошують, що в цьому разі його формалістський підхід був спрямований на розв'язання двох взаємопов'язаних проблем; Інше значення дискурсу постає похідним із першого і пов'язане з *опрацюванням Т. ван Дейком* комунікативної природи тексту, оскільки, на його погляд, дискурс, у широкому сенсі слова, «є складною єдністю мовної форми, значення і дії» (А. П. Загнітко) [2: 60].*

Таким чином, аргументативним складником наукового дискурсу є теорії, концепції, положення вже набутого досвіду. Для підтвердження чи заперечення певної ідеї автор залучає фрагменти інших наукових (прецедентних) текстів, апелює до думок попередників, щоб досягти більшого ступеня ймовірності в своїх судженнях та орієнтувати реципієнта на комунікацію — процес наукового пізнання, в результаті якого когнітивне перетворюється на комунікативне, і нове знання отримує «свій голос», щоб його почули. Цитати, посилання, алюзії, включення вже наявних думок, міркувань — це інтертексти в мовознавчому дискурсі, які розширюють обсяги та зміст тексту за рахунок включення елементів прецедентного тексту. Цей процес передбачає не лише апелювання до текстового матеріалу, а й до позатекстових категорій: фонових знань, прецедентних феноменів, концептів. Таким чином, прецедентний текст, репрезентований інтертекстемою, — це обов'язковий структурний компонент сучасного мовознавчого дискурсу, оскільки він додає ваги та переконливості новому тексту, допомагає реципієнту формувати нове знання на основі старого. Текст як результат наукового мовомислення є сукупністю цих знань, зміст яких можна репрезентувати як систему наукового знання різного ступеня достовірності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2010. — 356 с.
2. Загнітко А. П. Структурні компоненти діалогу в сучасному художньо-естетичному дискурсі: інтерперсональний аспект / А. П. Загнітко // Слово. Думка. Людина : зб. наук. пр. із акт. проблем лінгвістики. — Х., 2008. — С. 59–72.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — 263 с.
4. Лисиченко Л. А. Лінгвофілософські ідеї О. О. Потебні. Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу / Л. А. Лисиченко // Мова у професійному вимірі : комунікативно-культурний аспект : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : УЦЗУ, 2006. — С. 3–8.
5. Маленко О. О. Людина — буття — мова : часопростір кореляцій / О. О. Маленко // Мова у професійному вимірі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х., 2006. — С. 27–32.
6. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу : [монографія] / Л. І. Шевченко. — К. : Київ. ун-т, 2001. — 478 с.